

RAZPRAVE IN ČLANKI

Essays and Articles

Tomislav Vignjevič, Ljubljana

UPODOBITVE TREH REDOV

V ČASU OKOLI LETA 1500

PRIMER PREPLETENOSTI LIKOVNIH

UPODOBITEV IN DRUŽBENE STVARNOSTI

Družba poznega srednjega in zgodnjega novega veka je težila k izraziti hierarhizaciji družbenega ustroja. Pojmovanje stanovske delitve je prežemalo vsako politično ali teološko refleksijo o družbeni členitvi in določalo vsak pogled na vlogo in položaj posameznika v družbi. »Stan je namreč stanje, ‚estat‘ ali ‚ordo‘; v tem je vsebovana misel o načinu bivanja, kakršnega je zahteval Bog«. ¹ Srednjeveška stanovska družba je bila konstituirana in določena s podobo sveta in družbe, utemeljene na metafiziki. Refleksija o stanovih je izhajala iz domnev, da je svet skladno urejena celota, katere posamezni deli so neenaki, hierarhično podrejeni in se med seboj razlikujejo, a se ravno zato ubrano združujejo v harmoniji celote. ²

Vsak posameznik je z rojstvom ali s privilegijem postal član enega od stanov; pripadnost je opredeljevala njegove zahteve in življenjske možnosti, ki so bile monopol posameznega stanu. Stanovi pa so se med seboj razlikovali po stopnji soudeležbe pri politični vladavini, glede na posebno obliko materialne utemeljitve subsistence in glede na poseben prestiž (čast).

Ta ureditev je samo sebe dojemala kot sistem družbene harmonije in izravnave interesov posameznih stanov, v resnici pa ni bila nič drugega kot sistem socialne neenakosti, ki je prikrival naraščajoče

¹ Johan Huizinga: *Herbst des Mittelalters. Studien über Lebens- und Geistesformen des 14. und 15. Jahrhunderts in Frankreich und in den Niederlanden*, Stuttgart 1975, str. 74.

² Otto Gerhard Oexle, *Die funktionale Dreiteilung als Deutungsschema der sozialen Wirklichkeit in der ständischen Gesellschaft des Mittelalters*, v: Winfried Schulze (ur.): *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität* (Schriften des historischen Kollegs), München 1988, str. 20.

družbene konflikte.³ V Evropi kot celoti je nastajajoča kapitalistična akumulacija povzročila utrditev in zaokrožanje stanovskih struktur, pri čemer so bile socialne skupine različno prizadete. Iz mobilne, še nezaključene stanovske družbe poznega srednjega veka je nastala zaključena, močno diferencirana socialna ureditev s skoraj togo stanovsko strukturo, v kateri sta vsaka skupina in posameznik prvič dobila jasno definirano vlogo, ki sta se ji morala podrediti.

Naraščanje števila prebivalstva v drugi polovici 15. stoletja in s tem povezan proces zgoščanja družbe, večanje blagostanja, razširitev notranjega trga s povečanim denarnim obtokom in ekspanzija mest so ustvarili trenje, ki jih ni bilo več mogoče razrešiti s tradicionalnimi sredstvi fevdalne družbe. Posledica je bila vedno bolj toga stanovska družba z utrjenimi mejami med posameznim socialnimi skupinami.⁴

Refleksija v družbeni členitvi je bila v tem času zelo pogosta, presenetljivo pa se kot ena najpogostejših shem pojavlja funkcijska delitev v tri redove, katere prve sledove najdemo že v 9. stoletju. Prvotno se je krščanska družba razmejevala na dve veliki skupini, laike in klerike, ko pa se v 4. stoletju pojavi meništvu, se ta shema razširi na tri vrste ljudi (*tria genera hominum*) – duhovščino, menihe in laike.⁵ Z nastankom fevdalizma se kleriki in menihi združijo v red duhovščine (*oratores*), laiki pa se razdelijo na vojskovalce oziroma plemstvo (*bellatores*) ter na kmete (*agricutores, laboratores*).

Prvi ohranjeni zapisi o tej shemi so iz 9. stoletja. Heimo, menih v St. Germainu v Auxerru, v svojem komentarju k Apokalipsi omenja tri redove, »tri načine življenja, tri oblike bivanja: duhovniško,

³ Richard van Dülmen: *Entstehung des frühneuzeitlichen Europa. 1550–1648*, Frankfurt am Main 1982, str. 103.

⁴ Richard van Dülmen, Formierung der Europäischen Gesellschaft in der Frühen Neuzeit, v: id.: *Gesellschaft der Frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozess. Beiträge zur historischen Kulturforschung*, Wien, Köln, Weimar 1993, str. 21.

⁵ Otto Gerhard Oexle, *Tria genera hominum. Zur Geschichte eines Deutungsschemas der sozialen Wirklichkeit in Antike und Mittelalter*, v: *Institutionen, Kultur und Gesellschaft im Mittelalter. Festschrift für Josef Fleckenstein zu seinem 65. Geburtstag* (ur. L. Fenske, W. Rüsner, T. Zotz), Sigmaringen 1984, str. 483–500.

vojaško in poljedelsko«,⁶ Heiric iz Auxerra pa v svojem Vita Sancti Germani iz druge polovice 9. stoletja pravi, da mora poleg *belligerantes* in *agricolantes* obstajati *tertius ordo* tistih, ki so osvobojeni zunanjih dolžnosti, torej duhovnikov.⁷

Sledijo številni zapisi iz Anglije: komentar kralja Alfreda k Boetijevi *Utehi filozofije* s konca 9. stoletja,⁸ reformator in gramatik Aelfric večkrat opisuje trifunkcijsko shemo okoli leta 1000,⁹ nadškof Wulfstan iz Yorka pa kmalu zatem ravno tako govori o *oratores*, *bellatores* in *laboratores*.¹⁰ Standardno in najvplivnejšo obliko ta shema privzame v delih dveh škofov iz severne Francije med letoma 1025 in 1030, in sicer v *Dejanjih cambrajskih škofov* Gerada iz Cambraija¹¹ in v *Pesnitvi (Carmen ad Roberum Regum)* Adalberona iz Laona.¹² Trifunkcijska delitev se nato razširi v literaturo in jo najdemo v številnih moralističnih besedilih, pesnitvah in drugih oblikah leposlovja.¹³

Trifunkcijska delitev družbe je doživela močan odziv tudi med reformatorji. Tako John Wycliff v delu *Tractatus de officio regis* razlikuje med redom duhovnikov (*sacerdotes vel oratores*), vladarjev (*domini ali defensores*) in ljudstvom (*plebei ali laboratores*).¹⁴ Prvič pa je bila ta shema povsem nedvoumno kritizirana v besedilih husita Petra

⁶ Georges Duby: *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Paris 1978, cit. po slov. prev. id.: *Trije redi ali imaginarij fevdalizma*, Ljubljana 1985, str. 136–7.

⁷ Giles Constable, *The orders of society*, v: id.: *Three Studies in Medieval Religious and Social Thought*, Cambridge 1995, str. 278.

⁸ Duby, op. cit., str. 124.

⁹ Duby, op. cit., str. 128; Costable, op. cit., 1995, str. 280.; Marguerite Marie Dubois: *Aelfric, sermonnaire, docteur et grammairien*, Paris 1943, str. 212.

¹⁰ Karl Jost: *Die »Institutes of Polity, Civil and Ecclesiastical«. Ein Werk Erzbischofs Wulfstan von York*, Bern 1959, str. 55–7.

¹¹ Duby, op. cit., str. 43–54.

¹² Otto Gerhard Oexle, *Die funktionale Dreiteilung der »Gesellschaft« bei Adalbero von Laon*, v: *Frühmittelalterliche Studien*, 12, 1978, str. 1–54.

¹³ Cf. Ruth Mohl: *The Tree Estates in Medieval and Renaissance Literature*, New York 1933.

¹⁴ Wilhelm Maurer: *Luthers Lehre von den drei Hierarchien und ihr mittelalterlicher Hintergrund* (Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Hf. 4), München 1970, str. 83–4.- Cary J. Nederman, Kate Langdon Forhan (ur.): *Medieval Political Theory – a Reader. The Quest for the Body Politic, 1100–1400*, London, New York 1993, str. 224–5.

Chelčickega. Sredi dvajsetih let 15. stoletja je med grožnjo križarske vojne proti husitskemu gibanju potekala živahna razprava o upravičenosti vojskovanja in posvetne oblasti, ki se je kaj kmalu sprevrnila v bolj splošno vprašanje, ali lahko krščanska družba sploh obstaja. Petr Chelčický, radikalni mislec husitskega gibanja, je trdil, da »posvetni red, utemeljen na moči«, in »krščanski red, utemeljen v ljubezni«, ne moreta sobivati znotraj ene same krščanske vere. Proti ugovoru, da je oblast lahko uporabljena z dobrim namenom, je Chelčický odgovoril, da le neverniki potrebujejo režim oblasti, zato je ta ni krščanski in ne more biti vključen med vrednote, lastne krščanski veri.¹⁵

V svojem poglavitnem delu *Mreža vere*, ki je enkratna analiza takratne družbe, je zapisal: »Prva skupina, ki varuje, napada in ščiti; drugo skupino sestavlja duhovščina, ki moli, tretjo skupino sestavljajo tlačanski delavci, in ti morajo zadovoljevati telesne potrebe drugih dveh. Če je duhovno telo Kristusa tako razdeljeno, kakšna neenakost je potem v njem! Dvema skupinama to ustreza, kajti obe sta leni, požrešni in razsipni; obe temeljita na tretji skupini, ki si jo podrejata, in ta nosi s svojimi bolečinami razkošje tistih dvojnih požrešnežev, ki jih je cela množica«. ¹⁶ Trifunkcijska delitev družbe je bila pri tem mislecu povsem nedvoumno opredeljena kot sistem, katerega funkcija je predvsem izkoriščanje tretjega reda, ta miselna predstava pa kot ideologija, ki to izkoriščanje upravičuje.

V času okoli leta 1500 je bila delitev v tri redove, ki se medsebojno podpirajo in dopolnjujejo, med najbolj razširjenimi shemami družbene delitve. Tako je na primer William Caxton v svojem delu *Mirror of the World* iz leta 1481 še vedno ponavljal staro trifunkcijsko shemo treh redov: »Delavci morajo vitezom in duhovnikom priskrbeti tiste stvari, ki jih ti potrebujejo, da bi lahko živeli pošteno; vitezi morajo braniti duhovnike in delavce, tako da jim ni storjena nobena krivica; in duhovniki morajo poučevati in izobraževati ti dve vrsti ljudi in se s svoji-

¹⁵ Howard Kaminsky, Peter Chelčický: *Treatises on Christianity and the Social Order*, v: *Studies in Medieval and Renaissance History*, I, 1964, str. 126–8.

¹⁶ Horst Bredekamp: *Kunst als Medium sozialer Konflikte. Bilderkämpfe von der Spätantike bis zur Hussitenrevolution*, Frankfurt am Main 1975, str. 279–80.

mi deli na tak način obračati nanje, da ne bo nihče storil takšne stvari, s katero bi razžalil Boga in izgubil njegovo milost». ¹⁷

Nauk o treh redovih je bil trdno včlenjen tudi v predstave Martina Luthra o družbi in njeni strukturi. V delu *An den christlichen Adel deutscher Nation* je pozval posvetno oblast naj se loti reforme Cerkve, družbo pa je delil v tri redove: »...papežu in njegovim moramo reči Tu ora – Ti moraš moliti/ cesarju in njegovim Tu protege – Ti moraš varovati/ navadnemu človeku/tu labora: – Ti moraš delati.« (»...man sagt zum Bapst vnd seinen Tu ora. Du solt beten/ zum keyßer vnd seinen Tu protege. Du solt schutzen/ zu dem gemeynen man/tu labora: Du solt erbeyten...«). ¹⁸ V svojem prvem teološkem testamentu *Vom Abendmahl Christi Bekenntnis* iz leta 1528 govori v tretjem delu o »svetih stanovih in pravičnih ustanovah, danih od Boga: duhovniška služba, zakonski stan, posvetna oblast« (»die heiligen orden und rechte stiftte, von Gott eingesetzt: prister ampt, Ehestand, weltliche überkeit«). Te tri redove je vpeljal Bog, da bi človek v njih izpolnil božjo voljo in sam postal svet. ¹⁹

O treh redovih oziroma hierarhijah je Luther pisal tudi v predgovoru h knjigi *Pronosticatio in Latino* Johanna Lichtenbergerja, ki je izšla leta 1527, ilustrirana z lesorezi anonimnega lesorezca, tako imenovanega Mojstra Jakobove lestve, v Wittenbergu pri založniku Hansu Lufftu. Lichtenbergerjeva *Pronosticatio*, ki jo je Luther sicer obsodil kot »staro pogansko umetnost« ²⁰ (»eine heidnische alte kunst«), je vsebovala tudi kratek opis družbe, ki jo je ta astrolog delil ravno tako v tri redove, opisane v treh poglavjih svoje astrološke prognoze: »V prvem delu bom pokazal, kako Petrovo ladjico v našem času premetavajo viharji in divji vetrovi... v drugem bo pojasnjeno sveto cesarstvo... v tretjem stan laikov glede na njegovo razčlenjenost« (»Im ersten Teil werde ich zeigen, wie das Schifflin Petri von den Stürmen und Wirbelwinden dieser zeit umhergetrieben wird... Im zweiten wird das heilige Reich erklärt... im

¹⁷ J. R. Hale: *Renaissance Europe. Individual and Society, 1480-1520*, Berkeley, Los Angeles, London 1977, str. 166-7.

¹⁸ Robert Lutz: *Wer war der »gemeine Mann«. Der dritte Stand in der Krise des Spätmittelalters*, München, Wien, 1978, str. 61.

¹⁹ Maurer, op. cit., str. 3-7.

²⁰ Aby Warburg, *Heidnisch-antike Weissagung in Wort und Bild zu Luthers Zeiten* (1920), v: id.: *Ausgewählte Schriften und Würdigungen* (ur. Dieter Wuttke), Baden-Baden 1992, str. 279.

dritten der Laienstand gemäß seiner Gliederung«). Številni ponatisi in prevodi pričajo o izjemni popularnosti in vplivnosti tega dela.

Ob koncu fevdalne dobe je trifunkcijska podoba dobila poteze realnega v politični ureditvi: temeljna politična zamisel v večini zahodnih držav je bila razdelitev v tri stanove, ki so imeli posebno, lastno pravno ureditev in so nastali z intervencijo vladarjev ali pa s spontano organizacijo podložnikov. Ta podreditev preprosti tripartitni shemi tedaj že zelo diverzificirane in močno razčlenjene družbe z različnimi silnicami in dispartnimi dejavniki nikakor ni potekala brez težav. Tradicionalna trifunkcijska delitev je bila bolj prikrivanje in navidezno poenotenje dejanske različnosti in nasprotovanj kot pa posledica realnega stanja v družbi.²¹

Tako so obstajale tudi druge sheme družbene razčlenjenosti in delitve. V reformatorskem delu *15 Bundsgenossen*, ki ga je leta 1521 spisal Johann Eberlin von Günzburg, je v desetem in enajstem razdelku govor o utopični, idealni deželi Wolfariji, ki je razdeljena v štiri stanove: plemstvo, duhovščino, meščane in kmete, ki so temelji te družbe.²² Tako imenovana *Reformacija cesarja Friderika III.*, reformacijski spis, ki je verjetno nastal v Nürnbergu okoli leta 1523, ima v svoji socialni stopnjevanosti na vrhu plemstvo, ki mu sledi duhovščina, in na koncu tretji stan, ki se deli na »meščana« (*»der Bürger«*) in »ubogega človeka na deželi« (*»der arme Mann auf dem Lande«*).²³

Hartmann Schedel je v svoji *Svetovni kroniki*, ki je izšla pri Antonu Kobergerju leta 1493 v Nürnbergu, cesarstvo razdelil v kvaternije, hierarhizirano shemo, v kateri se vsak rang, ki sega od volilnega kneza in vojvode do mesta in kmeta, deli v štiri najpomembnejše predstavnike.²⁴ Za Jeana Gersona (umrl 1429) je bila od Boga dana hierarhija reprezentirana v osebi kralja. Hierarhični red, ki mu je podrejen, pa je sestavljen iz treh stanov – *status Ecclesiasticus*, *status Militaris* in *status Ci-*

²¹ Bernrd Guenée: *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Les Etats*, Paris 1971, str. 227–9.

²² Robert Lutz: op. cit., str. 75.

²³ Id.: op. cit., str. 83.

²⁴ Elisabeth Rücker: *Hartmann Schedels Weltchronik. Das größte Buchunternehmen der Dürer-Zeit*, München 1988, str. 74. – Albert Werminghoff, Die Quaternionen der deutschen Reichsverfassung, *Archiv für Kulturgeschichte*, 3, 1905, str. 288–300.

vilis. V govoru iz leta 1413 opisuje tri stanove, ki stojijo ob kraljevem prestolu – »*votre Chevalerie, votre Clegie, votre bonne Bougeoisie*«. ²⁵

V iluminiranih rokopisih prevoda Aristotelove *Politike* (*Les politiques d'Aristote*) je bila družba razdeljena v šest stanov. Prevod Nicola Oresma, ki je nastal za francoskega kralja Karla V., je bil pogosto ilustriran v zadnji četrtini 14. stoletja in iz teh upodobitev zlahka razberemo hierarhični red, ki poteka od vojščakov (»gens darmes«), svetovalcev (»gens de conseils«), duhovnikov (»gent sacerdotal«), trgovcev (»marchands«) do rokodelcev (»gens de mestier«) in kmetov (»cultivateurs de terre«). ²⁶ Delitev v stanove najdemo tudi v knjigah o šahu, kakršen je bil priročnik Jacobusa de Cessoli *O običajih in dolžnostih plemstva na podlagi igre šaha*, ki je bil izredno popularen v poznem srednjem veku, saj je ohranjenih okoli 250 rokopisov, ki so nastali pred letom 1500, ohranjen pa je tudi v štirih inkunabulah. Figure so bile razdeljene v predstavnike različnih stanov – od kralja, viteza in sodnika do trgovca, kovača in kmeta. ²⁷

Upodabljanje družbenih slojev tako ni sledilo samo enemu možnemu obrazcu. V različnih upodobitvah najdemo zelo nasprotujoča si videnja družbene delitve. Ena od teh je stara trifunkcijska shema treh redov, ki je bila v tem času še vedno močno aktualna, čeprav je bila le še izrazito poenostavljena shema mnogo bolj diverzificiranega dejanskega stanja.

Leta 1500 je pri Antonu Kobergerju, Dürejevem krstnem botru in najpomembnejšem nürnberškem založniku tega časa, izšla knjiga *Revelationes coelestes* sv. Brigite Švedske. Pobudnik tiska je bil cesarjev svetovalec in protonotar Florian Waldauf von Waldenstein, k natisu knjige pa je Kobergerja v pismu spodbudil tudi cesar Maksimilijan I. Že leta 1502 je izšel nemški prevod in leta 1517 druga latinska izdaja. ²⁸

²⁵ Maurer, op. cit., str. 109.

²⁶ Cf. Claire Richter Sherrman: *Imaging Aristotle. Verbal and Visual Representation in Fourteenth-Century France*, Berkeley, Los Angeles, London 1995; Michael Camille: *Master of Death. The Lifeless Art of Pierre Remiet, Illuminator*, New Haven, London 1996, str. 110–112.

²⁷ Alicja Karlovska-Kamzova, Hof und Volk in Bildern des Schachzabelbuches von Jacobus de Cessolis, v: *King John of Luxemburg (1296–1346) and the Art of his Era*, Prague 1998, str. 93–99.

²⁸ Hans Tietze/ Erika Tietze-Conrad: *Der junge Dürer. Verzeichnis der*

RAZPRAVE IN ČLANKI

1. Albrecht Dürer (delavnica): *Sv. Brigita med tremi redovi*, *Sv. Brigita: Revelationes coelestes*, Nürnberg 1500 (Foto: NUK, Ljubljana)

Na celostranskem lesorezu na fol. XXXX je na sredi upodobljena sv. Brigita v nunskem oblačilu na prestolu, nad katerim lebdi angel (sl. 1). Nad njo sta upodobljena Kristus in Marija ter levo in desno od njiju svetniki in angeli. Predstavniki treh redov so upodobljeni spodaj in ob figuri sv. Brigite. Levo vidimo papeža, kardinala, škofa, meniha in druge predstavnike Cerkve, desno posvetno oblast oziroma po stari oznaki vojskovalce – cesarja z vladarskim jabolkom, krono in mečem, nato kralja, kneza in druge. Spodnji del je namenjen predstavnikom tretjega reda, ki kleče molijo. Po noši sodeč, gre za predstavnike meščanskega in podeželskega prebivalstva. Vsi trije redovi so opisani v kratkih besedilih nad vsakim pravokotnim slikovnim poljem. Levo je opis *Ecclesiae*, desno *Justiciae*, spodaj pa govori o redu blaženih oziroma o tretjem stanu.

Avtorstvo teh lesorezov je še vedno nekoliko nejasno. Za Maxa J. Friedländerja in nekatere druge avtorje so bili lesorezi delo Albrechta Dürerja,²⁹ Heinrich Röttinger pa jih je pripisal svojemu hipotetičnemu Mojstru sv. Brigite (der Brigittenmeister),³⁰ V novejšem času je nekako prevladalo mnenje, da je Albrecht Dürer za te ilustracije prispeval le risbe oziroma skice, ki jih je nek pomočnik v njegovi delavnici prenesel na lesorezne plošče, lesoreze pa je nato izrezljal nek lesorezec ali *Formschneider*, ki je bil izučen v tradiciji delavnice Michaela Wolgemuta.³¹ Pri ocenjevanju kvalitete teh lesorezov je vsekakor zelo pomembno tudi dejstvo, da so nastali na podlagi starejših vzorov in sicer lesorezov v inkunabuli *Revelationes sanctae Birgite*, ki je leta 1492 izšla pri Bartholomäusu Ghotanu v Lübecku.³²

Dürer je brez dvoma vplival na nastanek teh lesorezov, saj na njegov slog spominjajo že kompozicijske zasnove in številni detajli, predvsem krajinski motivi. Vendar pa je očitno, da teh lesorezov ni iz-

Werke bis zur venezianischen Reise im Jahre 1505, Augsburg 1928, str. 369.

²⁹ Max J. Friedländer: *Albrecht Dürer, der Kupferstecher und Holzschitzzeichner*, Berlin 1919.

³⁰ Heinrich Röttinger: *Dürers Doppelgänger* (Studien zur Deutschen Kunstgeschichte, 235), Straßburg 1926.

³¹ *Meister um Albrecht Dürer*, kat. raz., Nürnberg 1961, kat. št. 397, str. 224.

³² Horst Kunze: *Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert*, Leipzig 1975, I, str. 285 in II, sl. 203–206.

RAZPRAVE IN ČLANKI

2. Hans Burgkmair st.: Čaščenje sv. Trojice, Haller Heiltumsbuch, ž. c. v Hallu na Tirolskem, 1508/8

delal sam, kar je bila povsem običajna praksa v tedanjih slikarskih delavnicah. Lesorezec, ki je izdelal te ilustracije, je bil tehnično precej manj vešč, kot je bilo običajno za dela, nastala v Dürerjevi delavnici, kar najprej opazimo pri obrazih, ki so pogosto izvedeni robato, neizrazito in shematično.

Florian Waldauf von Waldenstein je bil pobudnik tudi naslednjega dela, ki vsebuje upodobitev treh redov. Augsburški umetnik Hans Burgkmair je v letih 1508/9 ustvaril 151 lesorezovnih ilustracij za knjigo o donaciji relikvarijev, cerkvenega posodja in drugih dragocenosti, ki jih je Waldauf podaril župnijski cerkvi sv. Nikolaja v Hallu na Tirolskem, kjer še vedno hranijo 145 lesorezov. Knjiga *Haller Heiltumbuch* zaradi Waldaufove smrti leta 1510 ni nikoli izšla, med lesorezi pa na drugem listu najdemo tudi upodobitev krščanske družbe (sl. 2). Na desni zgoraj sta naslikana Bog Oče in levo Marija ob Kristusu na križu. Na obeh straneh te osrednje skupine so upodobljeni apostoli in svetniki, pod njimi pa so predstavniki obeh vodilnih redov družbe: levo duhovniški *ordo*, papeža Julij II. in Aleksander VI. ter briksenški škof, na desni strani pa najprej cesar Maksimilijan I., kralj Filip Španski ter sam donator zaklada Florian Waldauf von Waldenstein. Vsi so natančno določeni z grbi. Pod njimi je upodobljen tretji stan oziroma ljudstvo, med katerim prepoznamo meščane, kmete in romarje. Ob njih sta grba Tirolske in mesta Hall.³³ Tudi v tem lesorezu se družba povsem razvidno deli na tri redove.

Upodobitve treh redov najdemo tudi med umetninami, ki so na začetku 16. stoletja nastale za francoski kraljevski dvor. Rokopis, ki ga je mati francoskega kralja Luiza Savojska podarila Francu I. leta 1515 po njegovi vrnitvi iz Lombardije v Provanso, vsebuje več perorisb in ga hranijo v Bibliothèque National v Parizu.³⁴

Gre za majhno knjižico, ki jo je ilustriral Godefroy le Batave, flamski slikar, ki se je verjetno izšolal v Antwerpnu in je med leto-

³³ Josef Garber, *Das Haller Heiltumbuch mit den Unika-Holzschnitten Hans Burgkmairs des Älteren. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, XXXII, 1915, str. 31; Tilman Falk: *Hans Burgkmair. Studien zu Leben und Werk des Augsburger Malers*, München 1968, str. 63–4.

³⁴ Paul Durrieu, *Une suite de dessins de Godefroy le Batave (circa 1516), v: Mélanges offertes à M. Jules Guiffrey*, Paris 1916, str. 25–39.

RAZPRAVE IN ČLANKI

3. Godefroy le Batave: *Ilustracija psalma*, ok. 1515, Bibliothèque National, Pariz (Foto: Bibliothèque National, Pariz)

4. Mojster H: *Trije redovi*, Johannes Lichtenberger: *Pronosticato in latino*, Heidelberg 1488

ma 1516 in 1526 deloval za francoski dvor³⁵ (sl. 3). Rokopis vsebuje zapis XXVI. psalma, vsak del pa je okrašen s samostojno perorisbo. Na fol. 10 r je upodobljena Concordia (Sloga), personificirana s podobo mlade žene, ki v svoji dlani združuje desnico duhovnika v župniškem oblačilu, viteza v oklepu in kmeta z motiko na rami.

Leta 1489 je v Heidelbergu pri založniku Heinirichu Knoblocherju izšla *Pronosticatio in latino* avtorja Johannesesa Lichtenbergerja, ki je bil med drugim tudi dvorni astrolog cesarja Friderika III³⁶ (sl. 4). Ilustracije v tej inkunabuli so vplivale na vse lesoreze v številnih ponatisih in prevodih ter tudi na druga likovna dela na temo treh redov. Ilustrator prve izdaje *Pronosticatio* je dobil navodila od avtorja knjige, ki

³⁵ Myra Dickman Orth, Godefroy le Batave, Illuminator to the French Royal Family, 1516.1526, v: *Manuscripts in the Fifty Years After the Invention of Printing* (ur. J. B. Trapp), London 1983, str. 50–61.

³⁶ Dietrich Kurze: *Johannes Lichtenberger* († 1503). *Eine Studie zur Geschichte der Prophetie und Astrologie*, (Historische Studien, Heft 379), Lübeck, Hamburg 1960.

jih je verjetno pomotoma zabeležil tudi v lesorezu. Tako je nad celotno podobo zapisano Lichtenbergerjevo navodilo ilustratorju »Tukaj naj stoji ti ponižno moliš ti varuješ ti pa delaš («Hic debet stare tu suplex ora tu protege tuque labora»). To navodilo je nekoliko razširjeno objavljeno tudi v Knoblochzerjevem nemškem prevodu te knjige *Pronosticatio zu theutsch*, ki je med letoma 1488 in 1492 izšel v Mainzu. »Tukaj naj stoji Odrešenik kot v Poslednji sodbi in govori papežu in njegovim Ti moraš ponižno moliti Cesarju ti moraš varovati Kmetu ti moraš delati« («Hye sal steen der saluator als am Jungsten gericht und sprechen dem pabst vnnd den synen Du salt flelichen beten Zum keyser du salt beschirmen Zum buren Du salt arbeyten»).³⁷

Tako so že Lichtenbergerjeva navodila povsem določila prevzem sheme Poslednje sodbe, kakršno najdemo v vseh ilustracijah, ki vizualizirajo tri redove v teh knjigah. Miselna shema je bila včlenjena v tradicionalno likovno kompozicijo Kristusa kot sodnika pri poslednji sodbi, pri čemer je dodan tretji stan. Mesto izvoljenih na Kristusovi desni zaseda duhovniški *ordo*, na njegovi levi pa je red vojskovalcev oziroma varuhov. Ta kompozicija nam hkrati poudarja, da je trifunkcijska delitev družbe, kot so poudarjali že avtorji iz 11. stoletja pa vse do Luthra, dana od Boga in obstaja že od samega začetka sveta. S takšno kompozicijo in razporeditvijo figur je še podčrtana njena brezprizivnost in nekakšna »naravna« samoumevnost nalog, ki so lastne vsakemu od redov, kot so tudi jasno in »neprehodno« določene meje med njimi. Lichtenbergerjeva *Pronosticatio in latino* je bila izredno popularna v 15. in 16. stoletju, tako da obstajajo številni prevodi in ponatise, ki jih pogosto krasijo lesorezne upodobitve treh redov.

Iz Poslednje sodbe prevzeta kompozicija je nato postala osnova za razporeditev treh redov v številnih drugih upodobitvah. Ena najzanimivejših pa je prav gotovo slika kölnskega slikarja Bartholomäusa (Barthla) Bruyna (sl. 5). Upodobljeni so trije redovi z isto osnovno kompozicijo, le da je prostorska umestitev skupin podana mnogo bolj realistično. Tako je tudi skupina obeh kmetov pri delu na polju po-

³⁷ Heike Talkenberger, Der »Stände-Holzchnitt« in der *Pronosticatio* von Johannes Lichtenberger, v: Winfried Schulze (ur.): *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität* (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien, 12), München 1988, str. 325.

RAZPRAVE IN ČLANKI

5. Bartholomäus Bruyn: *Trije redovi*, ok. 1530–40, Rheinisches Landesmuseum, Bonn (Foto: Rheinisches Landesmuseum, Bonn)

dana v prepričljivi perspektivični pomanjšavi. Napisni trakovi nosijo tedaj že povsem uveljavljene verze o nalogah vsakega izmed redov. Levo spredaj so upodobljeni kleriki s papežem, sv. Hieronimom in sv. Andrejem s križem, ob levem robu spredaj pa kleči naročnik v duhovniškem ornatu. Desno so predstavljeni *bellatores* s cesarjem, ki ima obrazne poteze Karla V., s sv. Jurijem, Gereonom in Reinholdom Dortmundskim.³⁸ V drugem planu sta upodobljeni dve figuri kmetov pri delu.

Slogovno lahko sliko umestimo v osrednje Bruynovo ustvarjalno obdobje, med letoma 1530 in 1540.³⁹ Za kontekst te slike je pomembna osebnost naročnika, ki kleči in moli na levi strani slike. Upodobljen je kölnski kanonik in profesor na univerzi Lambert Bracke, ki je umrl leta 1538. Po študiju na tamkajšnji univerzi je bil notar in kanonik pri različnih kölnskih cerkvah in konventih. V tem velikem cesarskem mestu z okoli 30 000 prebivalci se reformacija ni mogla uveljaviti, predvsem zaradi zgodnje »protireformacijske« dejavnosti univerze, duhovščine in številnih samostanov.

Obstajale pa so številne napetosti med mestno in duhovno oblastjo ter mestno skupnostjo oziroma meščani. Tako je v letih 1512/13 in leta 1525 prišlo do mestnih uporov, ki so bili za vladajoče sloje zelo nevarni in neugodni. Uporniki so leta 1525 zahtevali tudi omejitev privilegijev duhovščine, v kar je mestna oblast privolila. Luterantstvo je pridobilo privržence šele po teh uporih, kar je povzročilo nemire celo na univerzi, ki je s tem izgubila precej svojega pomena. Močno so odmevali tudi dogodki v Münstru in gibanje prekrščevalcev na splošno. V teh nemirnih časih, polnih uporov in sprevračanja družbenega reda je nastala tudi slika Trije redovi krščanstva Bartholomäusa Bruyna, ki s ponovitvijo stare in uveljavljene, a za številne upornike nikakor ne samoumevne trifunkcijske sheme, apelira na ohranjanje uveljavljenega družbenega reda. Kot *pars pro toto* tretjega stanu in

³⁸ Didier Martens, Les »Trois Ordres de la chrétienté« de Barthel Bruyn et l'iconographie de saint Renaud de Dortmund, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, LVIII, št. 2, 1995, str. 181–206.

³⁹ Cf. *Rheinisches Landesmuseum Bonn: Gemälde bis 1900*, Köln 1982, str. 113–4, Rainer Wohlfeil, Traudl Wohlfeil, *Verbildlichungen ständischer Gesellschaft*. Bartholomäus Bruyn d. Ä.-Petrarcameister, v: Winfried Schulze: op. cit., str. 269–319.

RAZPRAVE IN ČLANKI

6. Maarten van Heemskerck: *Trije redovi*, ok. 1540 (Foto: Graphische Sammlung Albertina, Dunaj)

7. Maarten van Heemskerck: *Oratores*, ok. 1540 (Foto: Graphische Sammlung Albertina, Dunaj)

8. Maarten van Heemskerck: *Bellatores*, ok. 1540 (Foto: Graphische Sammlung Albertina, Dunaj)

9. Maarten van Heemskerck: *Laboratores*, ok. 1540 (Foto: Graphische Sammlung Albertina, Dunaj)

kot kvintisenca dela pa sta predstavljena dva kmeta, čeprav se je slika naslavljala na kölnsko meščanstvo.

Malo kasneje je nastala še ena pomembna upodobitev tri-funkcijske sheme družbene delitve, ki se kompozicijsko navezuje na ilustracije Lichtenbergerjeve *Pronosticatio*, in sicer grafična serija štirih bakrorezov nizozemskega umetnika Maartena van Heemskercka (1498–1574), (sl. 6, 7, 8, 9). Slikar, risar in avtor osnutkov za grafike Maarten van Heemskerck se je po bivanju v Italiji, ki je močno vplivalo na njegovo ustvarjanje, čeprav je bil posredno že prej seznanjen z italijansko renesanso, ustalil v Haarlemu. Poleg slik je ustvaril tudi številne risbe, ki so jih grafiki prenesli na grafične plošče. Eden teh je bil Dirck Volckertsz. Coornhert, s katerim je van Heemskerck sodeloval nekako od leta 1547, poleg njega pa so bili pri nastanku grafik udeleženi še številni drugi grafiki. Besedila in motive za grafike je najpogosteje prispeval humanist Hadrianus Junius, ki je dela oskrbel z latinskimi verzi.⁴⁰

Na prvem bakrorezu iz serije so skupaj upodobljeni predstavniki vseh treh redov, na preostalih treh listih pa njihova najznačilnejša opravila: cerkveni obred, podeljevanje pravice in vojskovanje ter delo. List s tremi redovi je kompozicijsko odvisen od starejših lesorezov, a je obogaten s številnimi krajinskimi in pripovednimi prvini. Sredi upodobitve zgoraj je Bog Oče na oblaku, iz katerega molijo angelske glavice. Obkroža ga avreola žarkov ter skupini angelov z *arma Christi* v obeh kotih. Spodaj so v zadnjem planu podane okrajšane vedute: za figuro papeža Rim, pri katerem je jasno viden Angelski grad, za figuro kmeta mesto z cerkvenim stolpom in za cesarjem trdnjava.

Posamezne figure so opredeljene tudi s številnimi atributi. Papež je v razkošnem ornatu s tiaro, ob njem pa so knjige s svetimi spisi. Kmet se v raztrgani kmečki noši naslanja na lopato, ob njem pa so poljedelska orodja. Cesar drži v levici žezlo, ob pasu ima meč, na tleh ležita vladarsko jabolko in bojna rokavica, desno za njim pa plemiška čelada. Iz smeri Boga se spuščajo napisi, ki opredeljujejo tri funkcije. Nad Papežem *Tu precare.*, nad kmetom *Tu labora* in nad Cesarjem *Tu iustitiam exercat*. Pod kmetom je umetnikova signatura: *Heemskerck Inventor*, kar dokazuje, da je za ta bakrorez prispeval le osnutek oziro-

⁴⁰ Cf. Ilja M. Veldman: *Maarten van Heemskerck and Dutch Humanism in the Sixteenth Century*, Maarsen 1997.

ma risbo. Pod upodobitvijo je besedilo *Ius gladii Regi tribuit, populo que laborem, Pontifici quem preces, munia ut aequa, Deus*. (Kraljevi meč prispeva pravičnost, ljudstvo delo, duhovnik (oz. papež) pa molitve in redno opravlja dolžnosti do Boga.)

Na naslednjem listu je upodobljena procesija, ki se pomika iz cerkvene notranjščine s krilnim oltarjem. Za papežem pod baldahinom, ki nosi monštranco, je vrsta kardinalov in škofov, pred njim ministranti z baklami in relikviarijem ter povorka klerikov, ki se vije do vrat v obzidju okoli cerkve. Za papežem je Angelski grad. V levem kotu je Heemskerckova signatura in pod linijo, ki okvirja upodobitev, besedilo: *Pontificum est, iustis auertere numinis iram Suppliciis, votis ritum litare Deo*. (Papeževa naloga je, da z molitvijo od pravičnih odvrača Božjo jezo, z daritvami in obredi ugodi Bogu.)

Tretji list kaže kraljevo sojenje. Pred ostarelega vladarja s cesarskim grbom na prestolu in insignijami sta dva vojaka v oklepih pripeljala zvezanega ujetnika s križem, ki čaka na razsodbo. Ob njem je meniški spovednik, okoli te osrednje skupine pa so razporejene figure v antičnih oblačilih in spredaj dve s hrbta upodobljeni figuri vojakov z značilno manieristično funkcijo *repoussoira*. V levem kotu je kolona vojakov, na sredi zgoraj pa vidimo opravljanje smrtne kazni. Upodobljena je torej vladarska sodniška in bojvniška funkcija, ki ju precizira napis pod spodnjim robom: *Rex fecit officium, sontes quam punit, abercet hostes, ius dicit, protegit innocuos*. (Kralj opravlja [od Boga dano] službo, kaznuje zločince, odvrača sovražnike, izreka sodbe, ščiti poštene.)

Zadnji bakrorez prikazuje delo, nalogo tretjega reda. V ospredju so kmetje pri setvi, žetvi, oranju in drugih poljedelskih opravilih, levo v srednjem planu pa je prikazana gradnja. V zadnjem planu je upodobljena pokrajina z gradom v ozadju. Besedilo pod spodnjo linijo se glasi: *Plebs aret, aedificet, fodiat, metat, otia vitet, Nec Regum aut Cleri munia sollicitet*. (Ljudstvo orje, gradi, žanje se izogiba lenobi, ne kralju ne duhovščini ne zavrača svojih dolžnosti). Glede na to, da so upodobljena predvsem kmečka opravila in tudi gradnja, lahko sklepamo, da gre v bistvu za upodobitev tlačanskih nalog.

Pri teh upodobitvah gre le za izbor del iz vrste upodobitev treh redov, ki jih najdemo tudi v stenskem slikarstvu. V Wemdingu na

RAZPRAVE IN ČLANKI

10. Albrecht Dürer: *Štirje jezdecji apokalipse*, 1498 (Foto: Graphische Sammlung Albertina, Dunaj)

Bavarskem je sredi 15. stoletja⁴¹ nastala freska z upodobitvijo treh redov in z moralističnimi navodili, ki določajo dejavnost vsakega izmed njih. Tako je na primer ob figuri cesarja figura angela, ki drži napis *tu protege* (ti varuješ) in na cesarjevi desni strani podoba hudiča z napisom *sis raptor* (bodi ropar).

Najobsežnejšo upodobitev treh redov v stenskem slikarstvu pa najdemo v župnijski cerkvi na Ptuju.⁴² Že napis na borduri povsem jasno določa vsebino – *Triplex status mundi* (Trije stanovi sveta). Tudi v tem delu je nad upodobitvijo predstavnikov redov upodobljen Kristus, ki bdi nad celotno ureditvijo sveta, zanimivo pa je, da duhovnik pred oltarjem na desni strani ponuja vitezu na sredi freske kelih, kar bi lahko interpretirali tudi kot obhajilo pod obema podobama. Vendar je le malo verjetno, da bi takšna, tedaj najbolj znana kot husitska oblika mašnega obreda ob koncu 15. stoletja, ko je freska nastala, našla svoj prostor na tako izpostavljenem mestu v cerkvi.

Kjer je namen te razprave predvsem kratek oris videnja družbenih delitev v času okoli leta 1500 in mesta shem treh redov med drugimi poskusi opisa družbene razplastitve, nisem na tem mestu naštel vseh primerov teh upodobitev. O pomenu te stare sheme tudi v tem prelomnem času evropske zgodovine pa priča dejstvo, da je našla svoje mesto v upodobitvah, ki niso povsem nedvoumno deklarirane vizualizacije družbene delitve.

Tako najdemo včlenitev te družbene delitve tudi v delih, kakršna je Dürerjeva Apokalipsa iz leta 1498. V slovitem listu Štirje jezdecji apokalipse so predstavniki četrtrine človeštva, ki so jo, sledeč Janezovemu Razodetju, prišli pomoriti kuga, lakota, vojna in smrt, nedvoumno opredeljeni kot značilni predstavniki treh redov (sl. 10). Levo je upodobljen cesar, ki pada v peklenško žrelo. *Oratores* zastopata duhovnik v župniškem oblačilu in še en duhovnik ob njem z jasno vidno tonzuro. *Laboratores* pa sta tudi tu dve figuri poljedelcev v značilni kmečki noši.

⁴¹ Wolfgang Kemp, Du aber arbeite. Die Darstellungen der drei Stände im 15. und 16. Jahrhundert, *Tendenzen*, XV, št. 98, str. 52.

⁴² Tomislav Vignjević, Tri upodobitve treh redov. Ob freski na Ptuju, v: *Gotika v Sloveniji. Nastajanje kulturnega prostora med Alpami, Panonijo in Jadrantom. Akti mednarodnega simpozija* (ur. J. Höfler), Ljubljana 1995, str. 265–71.

Čeprav so mnenja o Dürerjevi družbeni osti v tem grafičnem ciklu zelo deljena,⁴³ je verjetno, da ne moremo prezreti očitne kritike, ki se kaže v nekaterih listih. V Štirih jezdecih je kot *pars pro toto* kaznovanega človeštva celotna struktura družbe opredeljena skozi optiko trifukcijske sheme redov, kar priča o njeni prisotnosti v miselnih predstavah tega časa in nekakšni samoumevnosti, s katero je našla svoj prostor v likovnih upodobitvah.

Značilno je, da so skoraj vse znane upodobitve treh redov nastale v 15. in 16. stoletju. Ohranjena je le ena upodobitev iz 12. stoletja; gre za dve miniaturi v kroniki Janeza in Florencija iz Worcestra.⁴⁴ Tako se je shema, ki je dokaj natančen opis fevdalne družbe, razmahnila v upodobitvah šele v času, ki je z razširjenostjo denarnega gospodarstva, trgovine in mest že spodkopal temelje fevdalizma. Nekateri avtorji, predvsem Georges Duby, so trifunkcijsko shemo družbe opredelili kot značilno ideološki sistem, ki je opravičeval izkoriščanje in tlačenje tretjega stanu.⁴⁵ Vendar je nujno poudariti, da je bila ta shema v času nastanka dokaj realen opis družbenih razmer in da je poleg tega vsebovala bistveni element vzajemnosti in medsebojnega sodelovanja treh redov, kar so poudarjali številni tedanji pisci.⁴⁶ Ob koncu srednjega veka pa je ta shema postala anahronizem, pa vendar ravno v tem času doživela razcvet v likovnih upodobitvah.

⁴³ Cf. npr. Max Dwořák, Dürers Apokalypse, v id.: *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte. Studien zur abendländischen Kunstentwicklung*, Mittenwald 1979 (ponatis izdaje iz l. 1924), str. 193–202. – Rudolf Chadraba: *Dürers Apokalypse: Eine ikonologische Deutung*, Praha 1964. – Alexander Perrig: *Albrecht Dürer oder die Heimlichkeit der deutschen Ketzerei*, Weinheim 1987. – David Price, Albrecht Dürer's Representations of Faith: The Church, Lay Devotion and Veneration in the Apocalypse (1498), *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, LVII, 1994, št. 4, str. 688–696. – Thomas Döring: *Dürers Apokalypse und ihre Wirkung*, kat. raz., Braunschweig 1994.

⁴⁴ Jacques Le Goff, Sanje v kulturi in kolektivni psihologiji srednjeveškega Zahoda, v: id.: *Za drugačni srednji vek*, Ljubljana 1985, str. 331–339. – Claude Carozzi, Die drei Stände gegen den König: Mythos, Traum, Bild, v: *Träume im Mittelalter. Ikonologische Studien*, Stuttgart, Zürich 1989, str. 149–160.

⁴⁵ Georges Duby: op. cit., passim. – Id., Geschichte der Ideologien, v: id.: *Wirklichkeit und höfischer Traum. Zur Kultur des Mittelalters*, Frankfurt am Main 1986, str. 31–54.

⁴⁶ Otto Gerhard Oexle, op. cit., (op. 12). – Paul Freedman: *Images of Medieval Paesant*, Stanford 1999, str. 20–24.

Značilen je primer slike Trije redovi Bartholomäusa Bruy-
na, ki je nastala v času mestnih nemirov in sporov med duhovščino in
mestno oblastjo. Je predvsem izraz naročnika in z njim povezanih
družbenih skupin o redu. Poučevala je kmete o njihovem mestu v
družbi po veliki kmečki vojni leta 1525, obenem pa je podoba kmeta
povezovalni motiv, ki je v stalnih sporih med mestom in duhovščino
vključeval tudi meščane, ki jim je bila slika v prvi vrsti tudi namenje-
na. Z njo je bil določen njihov prostor v družbi. Gledalcem je predoči-
la od Boga dano vlogo tretjega stanu in ga spominjala na meje, ki jim
ga je postavljala njihov *ordo*. Obenem pa je bila tudi poziv duhovščine
na boj za ohranitev njenih tradicionalnih, iz preteklosti prevzetih pra-
vic in privilegijev.⁴⁷

Pogostost in število upodobitev potrjujeta dejstvo, da je bila
ta, v tem času že arhaična shema, še vedno učinkovito sredstvo za prika-
zovanje neizbežnosti in brezprizivnosti družbene delitve v stanove zgo-
dnjega novega veka torej v času odmiranja poznosrednjeveške socialne
mobilnosti.⁴⁸

⁴⁷ Wolf Wohlfeil/Traudl Wohlfeil, op. cit., str. 307.

⁴⁸ Rodney Hilton: *Class Conflict and the Crisis of Feudalism*, London
1990. – Richard van Dülmen, op. cit.

DEPICTIONS OF THE THREE ORDERS AROUND 1500 AN EXAMPLE OF THE BLENDING OF ART AND SOCIAL REALITY

The medieval ideology of the three orders emerged as early as in the 9th century and is a fairly reliable indicator of feudal conditions. Nevertheless, depictions of the three-functional division of society became frequent only in the 15th and 16th century. During that time, the division of society into *oratores* (clergy), *bellatores* (aristocracy) and *laboratores* (peasants) turned into an anachronism due to the rise and growing strength of the town population. Denying any right of appeal and tolerating no promotion to a higher class, this division into three social orders was still well suited for that time, since it led to the inevitable division into numerous estates which were characteristic of late feudalism and the transition into monetary economy. The old-fashioned scheme of social division gained in significance because of the increasing importance of social mobility in the late Middle Ages and new strengthening of the estate society at the beginning of the new era. In addition, during the turbulent period of successive town and peasant uprisings and religious reforms, it reflected the efforts of the ruling class to preserve traditional privileges and the well known and widely-spread although anachronistic ideology.

Captions:

1. Albrecht Dürer (workshop): *St Bridget among The Three Orders, St. Bridget: Revelaciones coelestes*, Nuremberg 1500 (photo: National and University Library of Ljubljana)
2. Hans Burgkmair the elder: *Worship of the Holy Trinity*, Haller Heiltumsbuch, parish church in Hall, Tyrol, 1507/8
3. Godefroy le Batave: *Psalm illustration*, around 1515, Bibliothèque Nationale, Paris (photo: Bibliothèque Nationale, Paris)
4. Master H: *The Three Orders*, Johannes Lichtenberger: *Pronosticatio in latino*, Heidelberg 1488
5. Bartholomäus Bruyn: *The Three Orders*, around 1530, Rheinisches Landesmuseum, Bonn (photo: Rheinisches Landesmuseum, Bonn)
6. Maarten van Heemskerck: *The Three Orders*, around 1540 (photo: Graphische Sammlung Albertina, Vienna)
7. Maarten van Heemskerck: *Oratores*, around 1540 (photo: Graphische Sammlung Albertina, Vienna)
8. Maarten van Heemskerck: *Bellatores*, around 1540 (photo: Graphische Sammlung Albertina, Vienna)
9. Maarten van Heemskerck: *Laboratores*, around 1540 (photo: Graphische Sammlung Albertina, Vienna)
10. Albrecht Dürer: *The Four Riders of the Apocalypse*, 1498 (photo: Graphische Sammlung Albertina, Vienna)